

в'язнів без огляду на висунуті проти них обвинувачення — енкавесівці тоді розстріляли 40+50 тис. невинних людей.

Евакуацією було приховано знищення таких відомих діячів української культури й науки, як А. Кримський, П. Франко, К. Студинський і багатьох інших.

4. Оборонні бої в 1941 р.

Не маючи інформації про ситуацію на лінії вторгнення, 23 червня 1941 р. Ставка Верховного головнокомандування наказала вісьмом мотомеханізованим корпусам перейти в контрнаступ проти головної ударної сили німецьких армій групи «Південь» — 1-ї танкової групи генерала Е. Клейста. У районі Луцьк–Броди–Дубно–Рівне відбулася грандіозна танкова битва початкового етапу війни, у якій узяли участь кілька тисяч танків. 29 червня вона закінчилася нищівною поразкою Червоної армії. Південно-Західний фронт утратив майже 3,5 тис. танків, а німецька сторона — менше 200. Втрати відповідно становили 18:1.

Унаслідок здобутої перемоги німецьке командування отримало на київському напрямі подвійну перевагу в людях, артилерії та мінометах. Перевага в літаках і танках стала ще більшою, а в оточення потрапляли навіть корпуси. Війська не могли вчасно відходити на заздалегідь підготовлені позиції, оскільки їх майже без опору захоплювали повітряні десанти ворога.

Червоній армії не вдалося закріпитися на старому передчасно демонтованому державному кордоні. На початку липня 1941 р. гітлерівські війська здійснили прорив фронту південніше Новоград-Волинського укріпленого району. 11 липня німецькі танки перетнули Житомирське шосе й вийшли на дальні підступи до Києва. Однак наштотхнулися на побудовані киянами три лінії укріплень, до яких уходило 230 км протитанкових ровів, 1650 дотів та інших вогневих точок.

Щоб обезпечити себе від удару з флангу, частина гітлерівських військ повернула на південь і оточила в серпні під Уманню дві радянські армії. Остання радіограма від оточених скупо описувала звитязну й страшну картину боїв: «Боротьба точиться в радіусі трьох кілометрів. У бою всі. П'ятачок прострілюється з усіх боків, противник безперервно бомбить. Б'ють артилерія та міномети. Чекаємо атаки танків. Протримаємося до вечора. Уночі йдемо на останній штурм. Війська поведуться героїчно...»

Планований прорив закінчився невдачею. Витративши весь боєзапас, 103 тис. бійців потрапили в полон.

Бої під Уманню дещо послабили силу наступу окупантів на Київ і дали час оборонцям української столиці міцніше утвердитися на своїх позиціях. Однак це не врятувало місто. Нацистське командування визначило київський напрям основним для нанесення свого удару, адже за ним знаходилися природні багатства Східної України та Північного Кавказу. Тому, призупинивши наступ на Москву, командування вермахту забрало в групи армій «Центр» одну танкову й одну польову армію та спрямувало їх у тил Південно-Західного фронту. Над київським угрупованням нависла загроза оточення, однак Сталін заборонив відступ, наразивши радянські війська на небезпеку оточення й знищення.

Німецькі броньовані «кліщі» зімкнулися 15 вересня біля м. Лохвиці на Полтавщині. В оточення потрапили 453 тис. радянських солдатів (за німецькими даними, 665 тис.), серед них 60 тис. командирів. У боях за прорив з оточення 25

Михайло Кирпонос

Оточення і розгром радянського угруповання Південно-Західного фронту в районі Лубни–Лохвиця–Кременчук. Вересень 1941 р.

загинув командувач фронту генерал М. Кирпонос і група генералів штабу. В битві за Київ, яка тривала із середини липня до середини вересня 1941 р., вермахт утратив понад 100 тис. бійців.

Однією з найбільших воєнних операцій 1941 р. на території України була оборона Одеси, яка тривала 73 дні. Відвернувши на себе бойові дії 18 румунських дивізій противника, захисники міста дали змогу Південному фронту відійти за р. Дніпро й організувати оборону. 16 жовтня радянські війська залишили Одесу, того ж місяця — Харків і Донецьк.

Оборона столиці України затримала наступ вермахту на Московському напрямі. Ціною неймовірних зусиль і надзвичайних заходів гітлерівці були зупинені під Москвою, а на початку 1942 р. відкинуті на 100–400 км на захід.

5. Бойові дії на території України протягом 1942 р.

Після поразки під Москвою Німеччина постала перед реальною загрозою війни на два фронти. На думку нацистського командування, 1942 р. був останнім роком, у якому можна було використати основні сили на Східному фронті, не побоюючись висадження англо-американського десанту на заході. Мобілізувавши додатково 2 млн бійців до вермахту та збільшивши випуск воєнної продукції на 50 %, Гітлер планував дати переможний бій Червоній армії. Вістря головного удару в 1942 р. фюрер спрямував на південь. Головні зусилля планувалося зосередити на загарбання Донбасу, Кубані та нафтових родовищ Північного Кавказу.

Ураховуючи катастрофічні поразки й втрати 1941 р. та усвідомлюючи, що для їх компенсації потрібний час і велике напруження сил тилу, начальник Генштабу О. Василевський розробив відповідний план дій на весну та літо 1942 р. Він передбачив активну стратегічну оборону, нагромадження резервів, а потім перехід у вирішальний наступ. План ураховував і ту обставину, що Червона армія в 1942 р. не мала переваги над вермахтом ані в живій силі, ані в техніці. Підприємства, евакуйовані на схід, могли вступити в дію лише в середині 1942 р.

1 травня 1942 р., незважаючи на об'єктивні обставини, Сталін поставив завдання «...добитися того, щоб 1942 р. став роком остаточного розгрому фашистських військ і звільнення радянської землі від гітлерівських мерзотників». Однак *Харківська наступальна операція*, розпочата **12 травня 1942 р.**, за умов

26 переваги противника в живій силі та техніці завершилася повною поразкою.

У ході цієї наступальної операції загинули 171 тис., потрапили в полон 240 тис. бійців. Ворог при цьому втратив 20–30 тис. чоловік.

Не менш згубно для Червоної армії розгорталася подія в Криму, де захисники тримали оборону м. Севастополя та Керченського півострова. Для організації наступу Кримського фронту на Керченському півострові радянське командування передислокувало туди три армії. Солдатам заборонили рити окопи, аби вони нібито «не втрачали бойового духу». Зосереджені на плацдармі протяжністю 16 км, солдати перетворилися на мішень для німецької артилерії та авіації. З 250 тис. бійців загинули 162 тис., а решта потрапила в полон. Намаганням евакуювати тих, хто залишився, перешкоджала ворожа авіація. За свідченням очевидців, води Керченської протоки були вкриті пілотками загиблих бійців. Після ліквідації Кримського фронту становище Севастополя стало безнадійним. Тому на початку липня 1942 р. місто було здане противнику. Під час оборони Севастополя загинули 157 тис. чоловік. Ще 95 тис. або загинули під час останнього штурму, або потрапили в полон. Ставка Верховного головнокомандування, евакуювавши значну частину боєприпасів, навіть не спробувала евакуювати бійців, які витримали 250-денну облогу.

Поразки під Харковом і в Криму створили вермахту сприятливі умови для наступу, який розпочався 28 червня 1942 р. Радянське командування вирішило відвести війська на схід, щоб зміцнити оборону Кавказу та Сталінграда. 22 липня 1942 р. радянські війська залишили останній населений пункт на території України — м. Свердловськ Луганської області.

6. Окупація України.

Загарбання території України збройними силами Німеччини призвело до її окупації. Окупаційна політика гітлерівців щодо завойованих земель ґрунтувалася на колонізаторських засадах. Нацисти дотримувалися класичного принципу завойовників — «поділяй і володарюй». Плануючи використовувати територію України як життєвий простір для арійської раси, Гітлер поділив її на зони, урахувавши домовленості зі своїми союзниками та поточними потребами ведення війни. Закарпаття ще в 1939 р. було окуповане Угорщиною. Північна Буковина, Ізмаїльщина, райони Вінницької, Одеської і Миколаївської областей, що знаходяться між Дністром і Південним Бугом, утворили румунську провінцію Трансністрія із центром в Одесі. Дистрикт¹ «Галичина» входив до Генерального губернаторства, створеного зі східних територій Польщі. На більшості окупованих територій діяв рейхскомісаріат «Україна» з адміністративним центром у Рівному. Черкаська, Сумська, Харківська та Ворошиловградська області й територія Криму перебували під владою тимчасової військової адміністрації вермахту.

Бій на правому фланзі оборони м. Севастополя (кадр з кінолітопису «Чорноморці»). 1942 р.

¹ Дистрикт — адміністративна, судова, виборча дільниця в окремих державах.

працюємо з документами

- Прочитайте матеріали документів і визначте, яких воєнних подій на території України вони стосуються. Поясніть, чому ці документи тривалий час не публікували й не аналізували в історичних працях.

Телеграма Державного комітету оборони

Від 11 липня 1941 р.

Київ
т. Хрущову

Одержані достовірні відомості, що ви всі, від командувача Південно-Західним фронтом до членів Військової ради, налаштовані панічно і маєте намір відвести війська на лівий берег Дніпра.

Попереджаю вас, якщо ви зробите хоч один крок до відведення військ на лівий берег Дніпра, не будете до останньої можливості захищати райони УРів на правому березі Дніпра, вас усіх спіткає жорстока кара як боягузів і дезертирів.

Голова Державного комітету оборони Й. Сталін

Наказ народного комісара оборони № 227

28 липня 1942 р.

...Відтепер залізним законом дисципліни для кожного командира, червоноармійця, політпрацівника має бути вимога — ні кроку назад без наказу вищого командування.

Командири роти, батальйону, полку, дивізії, відповідні комісари і політпрацівники, які відступають з бойової позиції без наказу згори, є зрадниками Батьківщини. З такими командирами і політпрацівниками поступати треба як із зрадниками Батьківщини.

Верховне головнокомандування Червоної армії наказує:

1. Військовим радам фронтів і перш за все командувачам фронтами:

а) безумовно ліквідувати відступальні настрої у військах і залізною рукою припиняти пропаганду про те, що ми можемо і нібито повинні відступати й далі на схід, що від такого відступу нібито не буде шкоди; (...)

в) сформувати в межах фронту від одного до трьох (з огляду на становище) штрафних батальйонів (по 800 чоловік), куди направляти середніх і старших командирів і відповідних політпрацівників усіх родів військ, які провинилися порушенням дисципліни через боязкість або нестійкість, і поставити їх на важчі ділянки фронту, щоб дати їм можливість спокутувати кров'ю свої злочини проти Батьківщини.

2. Військовим радам армій і перш за все командувачам арміями: (...)

б) сформувати в межах армії 3–5 добре озброєних загороджувальних загонів (до 200 чоловік у кожному), поставити їх у безпосередньому тилу нестійких дивізій і зобов'язати в разі паніки і безладного відходу частин дивізії розстрілювати на місці панікерів і боягузів і тим допомогти чесним бійцям дивізій виконати свій обов'язок перед Батьківщиною (...).

3. Командирам і комісарам корпусів і дивізій:

а) безумовно знімати з постів командирів і комісарів полків і батальйонів, які допустили самовільний відхід частин без наказу... відбирати в них ордени і медалі та направляти їх у військові ради фронту для віддання під військовий суд;

б) надавати всіляку допомогу й підтримку загороджувальним загонам армії в справі зміцнення порядку і дисципліни в частинах.

Наказ прочитати в усіх ротах, ескадронах, батареях, ескадрильях, командах, штабах.

Народний комісар оборони Й. Сталін

перевірте свої знання

1. Чому Німеччині та СРСР було так важливо завдати один одному удар на випередження?
2. Поясніть причини, які зумовили відступ Червоної армії.
3. Серед мобілізаційних і евакуаційних заходів визначте об'єктивно необхідні рішення та дії злочинного характеру.
4. Як відобразилося на подальшому наступі вермахту танкова битва в районі Луцьк–Броди–Дубно–Рівне?
5. У чому полягає значення оборони Одеси й Севастополя?
6. З яких міркувань командування вермахту в 1942 р. зосередило головний удар на Південному стратегічному напрямі?
7. Уявіть себе військовим стратегом. Чию військову стратегію — Сталіна чи Василевського — ви обрали б на літо 1942 р.? Чому?
8. Підготуйте доповідь про трагедію оборони Севастополя та Керченського півострова.
9. Визначте, яку роль у зриві німецького плану блицкригу відіграла оборона Червоної армії.
10. Використовуючи мапу, підготуйте повідомлення про адміністративно-територіальний поділ України в роки окупації.
11. Що мав на увазі Й. Сталін, коли сказав американському послу А. Гарріману: «У радянській армії треба мати більше сміливості, щоб відступати, аніж наступати»?

§ 3. ЖИТТЯ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ВІЙНИ

- Чому неволя — найважча біда та покарання для людини? Чим, на вашу думку, можна розрадити людину в неволі?

1. «Новий порядок».

Таку назву отримала окупаційна політика нацистів на загарбаних територіях. На теренах України вона визначалася генеральним *планом «Ост»*, який передбачав максимальне використання українських ресурсів, винищення всіх представників радянського керівництва, а також євреїв і циган. Населення, яке лояльно ставилося до нацистського режиму, могло існувати, працюючи на заводівників. У післявоєнний час на територію України протягом 20 років планувалося переселити 10 млн німців.

Українці та інші слов'янські народи вважалися «недолюдьми» (унтерменшен), які мали слугувати вищій арійській расі. Питання надлишку українців планувалося вирішити по-варварськи: певну частину винищити, а тих, хто залишиться, звести до стану рабів або виселити до Азії. Найжорстокіший окупаційний режим було встановлено в рейхскомісаріаті «Україна». Це значною мірою спричинила діяльність Еріха Коха — німецького адміністратора, відомого своєю жорстокістю, нетерпимістю та паталогічною ненавистю до слов'ян.

історичне джерело

Після призначення на посаду рейхкомісар Е. Кох заявив своїм підлеглим: «Мене знають як жорстокого собаку. Саме тому мене призначено рейхкомісаром України. Наше завдання полягає у висмоктуванні з України всіх товарів, які можна захопити, без огляду на почуття, мораль і власність українців. Панове, я чекаю від вас найсуворішого ставлення до місцевого населення».

Щоб встановити колоніальний режим і позбавити народ здатності до опору, необхідно було знищити його організації та провідників. Тому влада рейхкомісаріату розпустила всі українські громадські організації — від Червоного Хреста до спортивних клубів. Було припинено діяльність більшості оперних і драматичних театрів, інших мистецьких колективів. Із 1115 газет виходили друком лише 40, які суворо контролювалися цензурою.

Одночасно окупаційна влада намагалася підпорядкувати український народ своєму пропагандистському впливу. Для цього нацистське командування створило спеціальний батальйон пропаганди під назвою «Україна». Одночасно з правдивою інформацією про злочини більшовиків він поширював дезінформацію про події на фронтах, перехід окремих політиків на бік нацистів і т. п.

Колоніально грабіжницькою була й економічна політика гітлерівців. На окупованих територіях діяла розгалужена мережа заготівельних контор. Найактивнішим серед них було «Центральне торгове товариство Сходу», яке відкрило в Україні 200 філіалів. За час окупації це товариство вивезло з України 9,2 млн т зерна, 622 тис. т м'яса, мільйони тонн іншої продукції.

Нацистська влада намагалася поставити українську економіку на службу Третьюму рейху. Однак в умовах ведення бойових дій їм це вдалося доволі складно. Якщо до війни в Донбасі видобувалося 95 млн т вугілля на рік, то в період окупаційного режиму цей показник знизився до 3–4,5 млн т. Подібна ситуація спостерігалася і в інших галузях промисловості.

До населення України гітлерівці ставилися як до дешевих трудових ресурсів. Уже 5 серпня 1941 р. в Україні була запроваджена трудова повинність, якій спочатку підлягали 18–45-річні представники місцевого населення, а невдовзі працювати були зобов'язані люди віком від 14 до 65 років. За рахунок українців нацисти прагнули компенсувати й нестачу робітників у Третьюму рейху.

Характерною рисою «нового порядку» була кривава політика терору. У жовтні 1941 р. трагічна доля спіткала с. Обухівку Полтавської області. Усі його мешканці були розстріляні, а село спалене. За період окупації такі варварські акції були здійснені фашистами в 250 населених пунктах України. 7 грудня 1941 р. Гітлер підписав декрет «Ніч і туман», яким передбачалося знищення кожного, хто б наважився чинити опір окупаційному режимові. Нацисти нехтували всіма нормами людської моралі. У Києві жертвами розстрілів стали майже 200 тис., а в Рівному 100 тис. мирних громадян. Сотні тисяч чоловік були знищені у Вінниці, Житомирі, Харкові, Полтаві та інших містах.

Політика «нового порядку» була спрямована на знелюднення території України та вивільнення «життєвого простору» для арійської раси. У липні 1942 р. Гітлер перемістив свою резиденцію зі Східної Пруссії в околиці м. Вінниці. У цьому зв'язку протягом 1942 р. на території площею 500 км², що охоплю-

вала частини Вінницької та Житомирської областей, була створена «німецька переселенська округа Хегевальд», яку заселили 9 тис. німців. За задумом окупантів вона мала стати «вістрям проникнення» колонізаційного потоку в Україну. Одночасно до 486 українських сіл було переселено 45 тис. німецьких колоністів (80–100 колоністів на село), які мали підготувати ґрунт для розширення цього потоку. Лише докорінний перелом у ході війни поклав край насильницькій колонізації України.

Окупаційний режим приніс мешканцям України голод і хвороби, штрафи й контрибуції, важкі податки та приниження людської гідності, масове зубожіння й перспективи вимирання.

2. Життя населення України в умовах окупації.

Окупаційний режим, установлений в Україні, перевершував деспотичні порядки, які запровадили гітлерівці в інших країнах Європи. Якщо там діяли хоча б обмежені юридичні норми, визнавалися деякі економічні права робітників, дозволялася торгівля, існували певні гарантії соціального забезпечення й медичного обслуговування, то українське населення було позбавлене всіх економічних, політичних і соціальних прав.

Відступ Червоної армії з території України супроводжувався евакуацією важливих для оборони підприємств і зруйнуванням тих, що залишалися. З початком гітлерівської окупації це обернулося для мешканців міст і промислових центрів масовим безробіттям. Проте окупаційний режим справився з цією проблемою досить швидко. Потребуючи якнайшвидшого відновлення підприємств і шляхів, нацисти запровадили трудову повинність для всього населення. За допомогою допоміжних управ і поліції була організована обов'язкова реєстрація працездатних. Їм видавали робочу книжку чи картки, які щотижня підписувалися роботодавцями. Лише за наявності таких документів можна було отримати продукти харчування. Норми їх видачі були вкрай низькими. Харчів не вистачало навіть для відновлення сил самого робітника, а тим більше членів його родини. Так, наприклад, у Горлівці, Сумах у квітні 1942 р. працівник отримував на день 100 г хліба, у Києві — 67 г, у Луцьку та Рівному по 214 г на дорослу людину та 170 г на дитину.

мовою документів

Норми продовольчих карток на Донбасі в 1942 р.

Продукт	На тиждень, г		На день, г	
	працівник	утриманець	працівник	утриманець
Хліб	1800	1200	257	171
Масло	50	30	7	4
М'ясо	70	40	10	6
Крупа	150	100	21	14
Овочі	2500	2300	360	330

Середня заробітна плата становила 500–600 крб на місяць. При цьому в 1942 р. 1 кг сала коштував до 600 крб, 1 кг масла — 5 тис. крб, склянка солі — 250 крб.

Через виснаження робітники мушили кидати роботу. Вони могли займатися обмінними операціями, але постійно ризикували потрапити до трудового табору під час облави. У такому випадку їхні сім'ї залишалися без будь-якої підтримки. Бранців трудових таборів використовували для робіт у сільському господарстві, у найнебезпечнішому будівництві, для ремонту шляхів. На останньому етапі війни їх інтенсивно використовували для окопних і фортифікаційних робіт.

Масове голодування стало ознакою міського життя вже в першу воєнну зиму. За статистикою окупаційних властей, 60 % смертей у Харкові протягом перших трьох місяців 1942 р. були спричинені голодом.

У пошуках продуктів міські жителі йшли зі своїм жалюгідним майном у села, часто помираючи в дорозі. Тих, кому пощастило виміняти продукти, при поверненні до міста затримували патрулі польової жандармерії. Керуючись принципом «продукти харчування належать німецькому народові», а не мешканцям окупованих територій, вони відбирали всі надлишки понад норму, установлену місцевою владою. Згідно зі згаданим принципом, торгівля та обмін сільськогосподарських продуктів із перших і до останніх днів окупації оголошувалися незаконними, а базари постійно розганялися.

Ознакою повсякдення стали такі хвороби, як черевний і висипний тиф, дизентерія, туберкульоз. При цьому нацисти за час окупації зруйнували понад 500 лікарень, майже 1 тис. поліклінік і амбулаторій, 800 аптек. У тих закладах, що збереглися, медичні послуги надавали тільки за плату. Значно подорожчали ліки (у 2–20 разів) порівняно з доокупаційним часом.

Однією з форм пограбування населення стали різні державні податки. Мешканці окупованих територій сплачували податок на заробітну плату й потреби житлового будівництва, на благодійну справу, худобу та ін. Крім того, діяли місцеві податки. У Кам'янці-Подільському був запроваджений подушний податок, який принижував людську гідність: глава сім'ї мав сплачувати однаковий податок за себе і за собаку, а податок за жінку був такий самий, як за кішку. За ухилення від сплати податків передбачалися різні форми покарання, у тому числі й смертна кара.

Пограбування й приниження зумовлювалися політикою сегрегації¹. У містах при входах до магазинів, перукарень та інших громадських закладів вивішували оголошення: «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонений».

У багатьох місцевостях корінним мешканцям заборонялося користуватися залізницею, трамваем, електрострумом, телеграфом, поштою. За умов воєнного часу головним економічним завданням, яке покладалося на окупаційні власті в Україні, було безперервне забезпечення продовольством вермахту та Німеччини. Тому вони зосередилися насамперед

Окупанти використовували селян як тяглову силу для обробітку землі. 1942 р.

¹ *Сегрегація* — політика примусового відокремлення групи людей за расовою ознакою та їх дискримінація.

Окупаційний режим в Україні

на експлуатації сільського населення. З цією метою окупанти зберегли громадські форми господарювання, трансформували колгоспи в «громадські господарства», а радгоспи — у «державні маєтки».

На полях застосовувалася переважно ручна праця, оскільки техніка була евакуйована або знищена. У цьому зв'язку до сезонних робіт залучали всіх працездатних без винятку. Робочий день тривав від сходу до заходу сонця. Дозволялися перерви: на сніданок — 30 хв, на обід — 1 год, на підвечірок — 15 хв.

Постійним явищем стали фізичні покарання за зволікання на роботі чи її припинення, за зупинку чи пошкодження механізмів. За неякісну чи невчасно виконану роботу селян штрафували, відбирали в них городи, брали заручників, яких страчували за незадовільну роботу всієї громади.

історичний факт

Документи фіксують використання селян як тяглової сили. Окупанти примушували їх запрягатися по 8–10 чоловік і тягнути плуга. Сівалку тягнули по 10, борону — по 2 чоловіки. Працювати примушували під загрозою розстрілу. Такі факти зафіксовані в Запорізькій, Херсонській і Харківській областях.

У 1942 р. в селах була запроваджена пайкова система. Наприклад, у Вінницькій області селянам видавали щомісячний пайок: 12 кг хліба і круп на одну особу. Решту врожаю, за винятком насіннєвого фонду, конфісковували. Селян обкладали різноманітними податками, визискували за допомогою «ножиць цін»: коса коштувала 100 л молока, лопата — 5 десятків яєць.

3. Концентраційні табори та масове знищення людей.

Унаслідок поразок на початковому етапі війни мільйони наших співвітчизників потрапили в полон. Україна вкрилася густою мережею концтаборів для військовополонених. Лише великих концтаборів налічувалося понад 180. У них перебувало щонайменше 3,9 млн чоловік.

У листопаді 1941 р. міністерство постачання Німеччини розглянуло норми харчування військовополонених, згідно з якими було рекомендовано випікати «хліб для росіян», що складався з житніх висівок (50 %) целюлозного борошна (20 %) і перемелених соломи та листя (10 %).

Табір для військовополонених червоноармійців. Сумщина, 1941 р.

Однак військовополонені не бачили й такого хліба. Їхньою їжею була баланда, зварена з лущиння картоплі, буряків, брукви, висівок.

Концтабори використовували для знищення військовополонених. Одночасно реалізовувався план вивільнення території України від «надлишкового населення» для здійснення «арійської колонізації». З листування нацистських лідерів відомо, що з 3,6 млн військовополонених, захопле-

них гітлерівцями на початку війни (65 % кадрової армії) у лютому 1942 р., лише кількасот тисяч були придатними до роботи.

історичний факт

Одним із прикладів жорстокого поводження з військовополоненими став табір «Хорольська яма», який влаштували гітлерівці в гігантському глиняному кар'єрі цегельного заводу. Полонені перебували під відкритим небом за будь-якої погоди. Захищаючись від спеки, холоду, дощу, снігу, вони рили невеликі заглиблення в стінах кар'єру. Їхнє харчування складалося з баланди та двохкілограмової хлібини на 100–150 чоловік. Протягом осені 1941 р. до табору було кинуто майже 60 тис. військовополонених. Навесні 1942 р. в ямі не залишилося жодної живої людини.

Частина військовополонених гітлерівці використовували для відновлювальних робіт. Робочий день у Києві тривав з 4 год ранку до 18 год вечора. Полонені переносили землю, каміння, корчували дерева і т. п. Їхнє харчування складалося з 150 г хліба з тирсою та черпака баланди з відходів проса. Після окупації Донбасу полонених використовували на роботах у шахтах, де люди масово гинули. Так на шахті 40/4С у Селидовському районі Сталінської (нині Донецької) області протягом листопада 1942 р. з 1600 полонених вижили лише 90.

Доля полонених червоноармійців могла б бути дещо кращою завдяки допомозі Червоного Хреста, яку надавали військовополоненим інших країн. Проте СРСР не приєднався до Гаазьких конвенцій 1907 р. щодо військовополонених, а Сталін відкидав будь-які пропозиції про допомогу, вважаючи їх зрадниками.

За даними українських дослідників, на території СРСР у полон потрапили 6,2 млн радянських бійців, загинули мученицькою смертю понад 4 млн, із них на окупованій території України — 1,8 млн військовополонених.

4. Голокост — геноцид єврейського народу.

Складовою масового знищення населення України стало цілеспрямоване винищення євреїв, циган і психічно хворих людей. З початком окупації Західної та Правобережної України нацисти створили у великих містах 50 гето, до яких силоміць зганяли всіх євреїв. Це були огорожені колючим дротом міські квартали, де вони жили в найзлиденніших умовах. Ізолювавши євреїв, гітлерівці або розстрілювали їх окремими групами за межами гето, або відправляли на знищення в табори смерті, побудовані в Німеччині й Польщі.

Найбільшим в Україні було Львівське гето (існувало з листопада 1941 р. по червень 1943 р.). У ньому утримували 409 тис. євреїв. З подальшим просуванням на схід їх знищували відразу на місці. Ці винищувальні акції виконували

Жертви геноциду

спеціальні групи, сформовані з нацистів і місцевих жителів, які співпрацювали з окупантами. В Одеській області євреїв знищували румунські війська. Мирне населення України шокували масові розстріли євреїв у Бердичеві, Браїлові, Дніпропетровську, Житомирі, багатьох інших містах і містечках. У Києві місцем винищення євреїв став Бабин Яр. Протягом 28 вересня — 3 жовтня 1941 р. тут було розстріляно майже 40 тис. євреїв. У Бабиному Яру розстрілювали також радянських партизанів, членів ОУН, військовополонених і заручників, психічно хворих людей. Усього там загинуло наглою смертю понад 195 тис. мешканців України.

Загалом гітлерівський окупаційний режим відповідальний за загибель 1,5 млн євреїв. Ті, хто залишилися живими в Україні, урятувалися насамперед завдяки місцевим жителям-неєвреям. Незважаючи на смертельну небезпеку, вони мали мужність здійснити моральний подвиг. Цих людей назвали «праведниками світу», серед них і 1755 українців. Рятівниками євреїв визнано митрополита Андрія Шептицького й греко-католицького священника Омеляна Ковча.

5. Остарбайтери¹.

Провал плану блицкригу, мобілізація працівників промисловості та сільськогосподарства до діючої армії спричинила в Німеччині гострий дефіцит робочої сили. Щоб вирішити цю проблему, гітлерівське керівництво розпочало вербування робітників на окупованих територіях. Так звані служби праці та вербувальної поліції друкували оголошення в газетах, використовували різні пропагандистські засоби, щоб переконати молодих людей у перевагах життя та праці в Німеччині. Проте навіть за найбільшої довіри до цієї пропаганди навесні 1942 р. лише 10 % мешканців окупованих територій завербувалися добровільно, насамперед шукаючи порятунку від голоду. Більшість утікала, усілякими способами ухилялася чи просто не з'являлася на вербувальних пунктах. Тому окупаційні власті, визначивши для міст і сіл певну кількість працездатних людей для вивезення до Німеччини, домагалися виконання поставлених завдань примусовими засобами.

Відправлення українців на примусові роботи до Німеччини. Черкащина. 1942 р.

За словом «вербування» приховувалося планомірне полювання на людей. З цією метою влаштовувалися облави, упіймані утримувалися в таборах примусової праці. На ухиляння українців від праці на користь Німеччини окупанти реагували чимдалі жорстокіше. Вони спалювали оселі, конфісковували зерно й майно, брали в заручники рідних і близьких, застосовували катування.

З наступом радянських військ у 1943 р. Гітлер наказав забирати всіх чоловіків віком 15–65 років для фортифікаційних робіт, відновлення розбитих

¹ *Остарбайтери* — назва робітників із Східної Європи в Третньому рейху.

шляхів. Наказ передбачав також насильну евакуацію для використання робочої сили в Німеччині та в зоні бойових дій. Водночас із нацистськими військами, які відступали на захід, рухалися так звані робочі колони. Загалом, жертвами примусового вербування стали майже 2,4 млн чоловік.

У Німеччині робітники із СРСР працювали в найсуворіших дискримінаційних умовах. Вони були зобов'язані носити на одязі знак «ост». За наказом рейхсфюрера СС Г. Гімлера остарбайтерів належало утримувати в таборах окремо від німецького населення та решти іноземних робітників. Остарбайтерам дозволяли залишати табір винятково за виробничих потреб. Прогулянка в місто в межах місцевої поліцейської дільниці була для них нагородою чи заохоченням. З часом остарбайтерам дозволили виходити в місто в певні години. Були запроваджені штрафи, фізичні покарання, відправлення в концтабори, смертна кара. Улітку 1942 р. остарбайтерам дозволили листування з рідними. Кожному робітнику можна було писати додому не більше двох відкритих поштових листівок на місяць, які контролювалися цензурою. На листи й посилки з дому обмеження не поширювалися.

Надзвичайно дискримінаційною була оплата праці остарбайтерів. З їхньої зарплати вираховували різні податки, плату за харчування, одяг і взуття, навіть перевезення на місце роботи. Зрештою, до видачі залишалося від 1–2 до 3–5 марок на тиждень. Однак і їх не було де витратити: у Німеччині на всі товари діяла карткова система, а остарбайтерам карток не видавали. Робітники, які працювали в сільському господарстві чи хатньою прислугою, часто взагалі не отримували заробітної плати. Лише в березні 1944 р. остарбайтерів прирівняли до інших іноземних робітників за оплатою праці. У більшості випадків їхнє харчування було таким, що вони не могли втриматися від дрібних крадіжок навіть під загрозою потрапити до концтабору. Шанси на виживання людей визначалися здебільшого місцем роботи. На державних підприємствах умови праці й побуту були найважливішими, у сільському господарстві прохарчуватися було легше.

Робоча зміна на підприємствах тривала 8–12 год. Хатня прислуга та наймити в бауерів працювали від зорі до зорі. Вихідними вважалися 4–5 год вільного часу в другій половині дня в неділю. Часто до східних робітників застосовувалися фізичні покарання.

Перепустка остарбайтера

історичний факт

Відомо, що на підприємствах Ф. Фліка від непосильної праці та голодування загинули 40 тис. східних робітників і в'язнів концтаборів. У трудових таборах міст Таль і Галле на утримання одного робітника виділялося 22,5 марки на місяць, а на годування собаки, що стерегла в'язнів, — 20 марок, що було типовим і для інших таборів.

6. Становище працівників, евакуйованих у східні райони СРСР.

Разом із підприємствами з України до східних районів Російської Федерації, Казахстану, Туркменистану, Узбекистану, Киргизії, Таджикистану були евакуйовані 3,5 млн працівників. Евакуйоване устаткування через брак вільних виробничих площ розміщувалося в приміщеннях універмагів, кінотеатрів і навіть шкіл. Траплялося, що верстати ставили під відкритим небом, підводили до них струм і розпочинали роботу. Одночасно навколо такого майданчика починали будувати стіни. Поряд ставили намети, у яких жили робітники.

історичне джерело

Токар Одеського верстатобудівного заводу Г. Нежевенко згадував про роботу в евакуації: «Ставили верстати в полі й починали працювати, не чекаючи, поки буде дах над головою. Бувало, приходили на світанку, а верстат обледенів, — адже мороз 50-градусний. Розпалювали багаття, розігрівали емульсію і так працювали по 14–16 год на добу».

Війна різко погіршила умови життя мешканців східних районів СРСР. Зрозуміло, що евакуйовані повною мірою відчували погіршення постачання. Нестача продовольства спричинила його жорстке нормування. Влада запровадила картки на хліб і цукор практично в усіх містах, куди евакуювали підприємства з України. Лише за картковою системою можна було отримати м'ясо, рибу, жири, макаронні вироби, крупи. Однак регулярно видавався лише хліб, а постачання інших продуктів харчування здійснювалося з перебоями.

За зразком системи постачання, що діяла в першій половині 1930-х років, було встановлено чотири категорії забезпечення продуктами. До першої категорії належали працівники оборонної промисловості, до другої — працівники інших галузей, до третьої — службовці, до четвертої — діти, особи на утриманні. До робітників були прирівняні лікарі, учителі, літератори, працівники культури і мистецтва. З осені 1943 р. за першою категорією видавалося 700 г хліба на день, за другою — 500, за третьою — 400 г, діти отримували по 300 г.

історичне джерело

Побувавши в тилкових районах і ознайомившись із ситуацією, представник британської військової місії М. Макферлейн писав, що в СРСР людям «властива незвичайна здатність існувати на одному хлібі».

Через погане постачання отоварення продовольчих карток перетворювалося на складну проблему. У чергу до магазину люди ставали з ночі. Іноді одночасно з хлібом можна було одержати трохи масла, маргарину, комбіжиру. Однак у магазинах не завжди вистачало навіть хліба. Продуктові картки видавалися на місяць і на випадок утрати не поновлювалися, що означало голодну смерть.

історичний факт

Усі країни-учасниці Другої світової війни в 1941–1945 рр. запровадили нормоване постачання населення продуктами та товарами першої необхідності. Проте лише в СРСР, усупереч принципу соціальної справедливості воєнної доби, не заборонявся вільний продаж нормованих продуктів. Це давало можливість окремим людям, які мали гроші чи цінні папери, купувати продукти на ринку, де ціни, порівняно з довоєнними, зросли в середньому в 13 разів. У 1944 р. були відкриті державні комерційні магазини, у яких ці товари продавалися без обмежень, однак у 10–30 разів дорожче, аніж у магазинах нормованого постачання.

Евакуйованих працівників поселяли в громадських будівлях, переобладнаних господарських приміщеннях. Однак більшість підселяли в будинки і квартири місцевих мешканців за розпорядженням органів влади. Працівники евакуйованих підприємств згадували мешканців Уралу, Сибіру, Казахстану та Середньої Азії добрим словом.

Водночас із місцевими мешканцями евакуйовані брали участь у наданні так званої шефської допомоги фронту, відсилаючи на передові позиції продукти, теплі речі, віддавали частину заробітної плати у Фонд оборони, масового характеру набуло донорство. Незважаючи на всі труднощі, евакуйовані на схід працівники та їхні родини почували себе повноцінними громадянами і, самовіддано працюючи на оборону, жили прагненням визволити українську землю від ворога та повернутися до мирної праці в рідні краї. Історична картина життя в радянському тилу була б неповною, якщо не згадати про підневільну працю мільйонів в'язнів ГУЛАГу¹. Вони працювали переважно у видобувній промисловості, яка забезпечувала рудою оборонні підприємства. Ці люди перебували на становищі рабів, гинули від хвороб та виснаження. Багато з них прагнули піти на фронт, однак значні сили військ НКВС утримували їх за колючим дротом як «ворогів народу».

історичний факт

Задля перемоги Червоної армії працювали також підприємства США, Великої Британії та Канади. Вони поставили збройним силам СРСР удвічі більше автомобілів, утричі – пороху, у 15 разів – телефонного дроту, у 22 рази – паровозів, аніж виробила за роки війни вся промисловість Радянського Союзу.

Завдяки зусиллям працівників тилу в 1943 р. радянські війська перевершили вермахт щодо кількості та бойових характеристик воєнної техніки. На кожні 100 німецьких літаків вироблялося 170 радянських, а на 100 німецьких танків – 140 радянських.

працюємо з документами

- Які питання розпорядку дня, умов праці та проживання були важливими для оstarбайтерів?

Ганна Грищенко, мешканка Житомирської області, розповіла про свій робочий день на заводі в німецькій неволі: «Нас водила на роботу жінка-німкеня. Частину дівчат перевели працювати у дві зміни, то вони вже самі ходили на роботу і з роботи.

¹ ГУЛАГ – Главное управление лагерей (рос.).

Хлопці ходили на денну і нічну роботу з поліцаями. Працювати починали рано (з 5 год 30 хв ранку до 18 год вечора) у цехах біля станків. О 12 год дня оголошувалася обідня перерва на півгодини. Нічна зміна працювала з 18 год 30 хв вечора до 6 год ранку. На обід варили переважно брукву, порізану машиною. Іноді вона була з житнім борошном. На вечерю їли те саме. Якщо німці в обід щось недоїдять, то нам на вечерю давали або їли потерту на тертку картоплю, закип'ячену на воді. Давали мало солоного, щоб не опухали. Увечері видавали ще по 200 г хліба. Хліб був невідомо з чого, темний, трохи солодкуватий, твердий. У суботу працювали до 12 год дня. Неділя — вихідний, релігійні свята — теж вихідні. У суботу та вихідні дні нас годували один раз о 12 год дня на заводі. У вихідні дні до хліба давали по 10 г масла. Іноді на обід варили рисову молочну кашу і давали чайну ложечку топленого масла. Якщо варили картоплю, то давали по 5 маленьких картоплин, по 1 столовій ложці шпинату і підливки, 1 чайну ложечку перекрученого відвареного м'яса. Одну неділю давали рис, а другу — картоплю».

Шістнадцятирічна Марія Шевченко (Кобзиста) із с. Годунівки Яготинського району Київської області працювала в невеликому господарстві вдови в сільській місцевості в Австрії: «Я годувала свиней, доїла корів. Було чотири корови і теличка, свиней — п'ятеро. Після того, як нагодуємо худобу, о 8 год мали сніданок, який готувала господиня. Снідали разом і йшли працювати в поле чи на подвір'я. Їжа була така: уранці кава і кукурудзяна каша, о 10 год — скибка хліба чимось намазана (повидло, смалець, сир із цибулею), на обід — суп без хліба, о 5 год — намазана скибка хліба. Вечеря — каша і кава. Такою їжею ми не дуже наїдалися. Перший рік я не косила траву худобі, а на другий мусила косити, бо хазяйка кушила ще двох волів. Я рано вставала, годувала свиней і йшла косити конюшину. Женья (теж оstarбайтерка) після того, як подоїть корів, запрягала волів і їхала до мене. Ми вантажили конюшину на гарбу і поверталися додому, снідали і в поле. Робили все: пололи, косили, орали...»

перевірте свої знання

1. Визначте й охарактеризуйте напрями окупаційної політики гітлерівців в Україні.
2. Назвіть причини, які зумовили голод в українських містах уже в першу окупаційну зиму.
3. Складіть розповідь про становище міських жителів за умов окупації.
4. Проаналізуйте форми експлуатації селян, які застосовувала окупаційна влада.
5. Доведіть, що кінцевою метою нацистів було фізичне знищення радянських полонених.
6. Уявіть себе журналістом, проведіть журналістське розслідування сутності голокосту.
7. Поміркуйте, чому «праведники світу», незважаючи на загрозу смерті, рятували життя євреям.
8. Охарактеризуйте способи, до яких удавалися нацисти, «вербуючи» оstarбайтерів.
9. Складіть розповідь про умови життя оstarбайтерів у Німеччині.
10. Охарактеризуйте становище евакуйованих українських працівників у радянському тилу.
11. Назвіть ті мотиви, які спонукали евакуйованих на схід СРСР працівників самовіддано працювати, незважаючи на всі труднощі життя в евакуації.

§ 4. АНТИНАЦИСТСЬКИЙ РУХ ОПОРУ

- Політику часто визначають як мистецтво можливого. Чи стосується це відносин із ворогом?

1. Форми і течії руху Опору. Колабораціонізм¹.

Нацистський «новий порядок», який ґрунтувався на винищувальній політиці окупантів, спричинив формування в Україні антинацистського руху Опору. У його основі, як і в інших країнах окупованої Європи, була природна потреба людей, які залишилися на окупованій території, захистити свої життєві цінності, зрештою, зберегти своє життя.

Рух Опору здійснювався в найрізноманітніших формах. Насамперед це були пасивні дії: неякісна праця, приховування чи псування продуктів харчування, уникнення вивезення на роботу до Німеччини, виведення з ладу верстатів і обладнання, та ін. Яскравим проявом опору людиноненависницькій політиці нацистів став порятунок від смерті євреїв і циган.

З посиленням руху Опору український народ усе частіше й енергійніше вдався до активних форм опору, якими були: антигітлерівське підпілля, партизанський і повстанський рухи.

Виникненню руху Опору сприяла неспроможність окупантів установити контроль над захопленими територіями. Для цього в них не вистачало окупаційних збройних сил. Активному розгортанню руху Опору сприяли підпільні мережі оунівців і комуністів, які сформували в Україні дві течії антинацистського руху: радянське підпілля та партизанський рух і рух, очолений Організацією українських націоналістів (ОУН).

Одночасно з рухом Опору в історії Європи відомо багато фактів співпраці з гітлерівським режимом. Це співробітництво мало різне ідейне підґрунтя та мотиви.

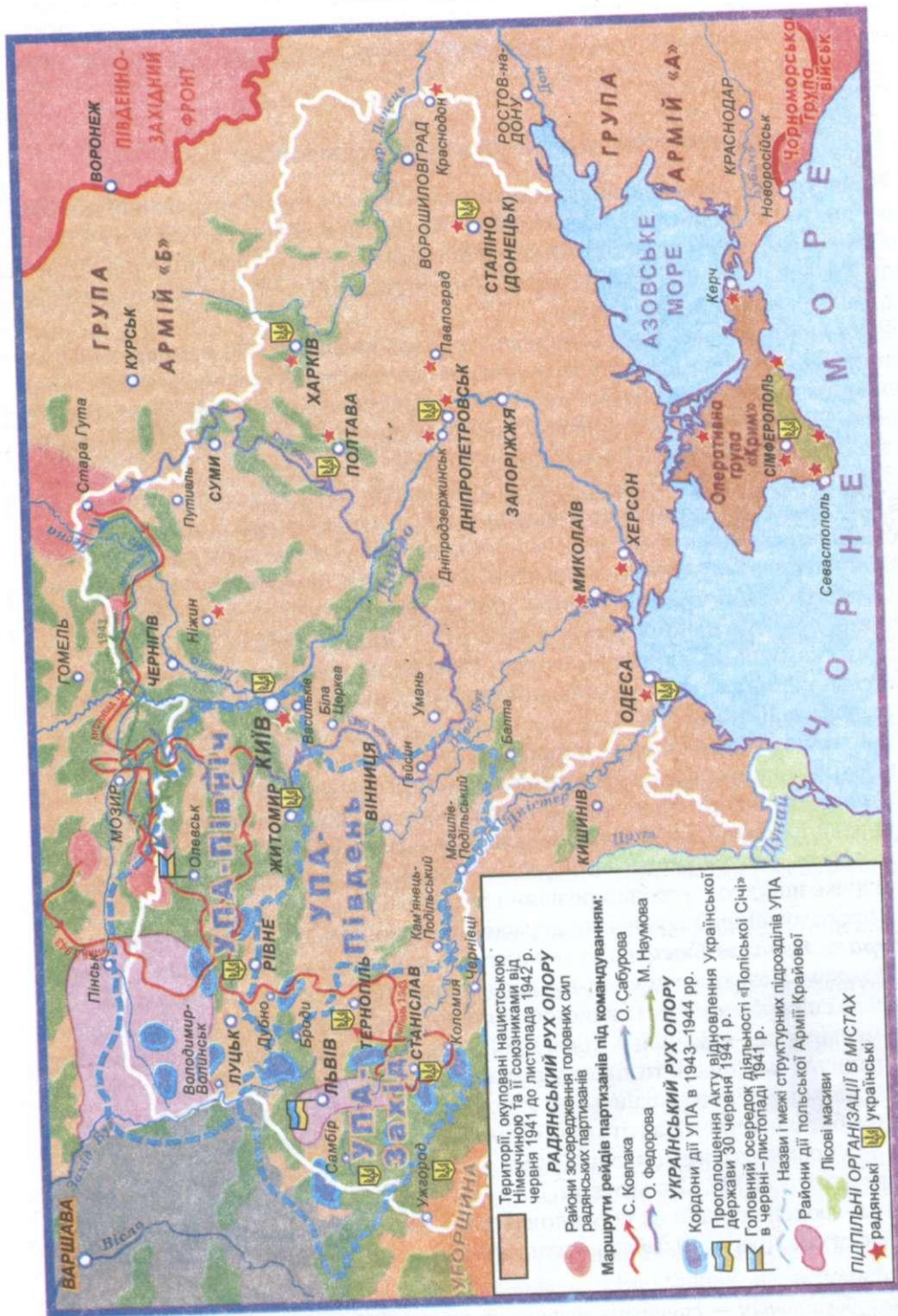
З приходом нацистських військ на територію України українські національні організації певний час співпрацювали з німецькими цивільними та військовими органами, сподіваючись на відродження державної незалежності України. Проте дуже швидко гітлерівці розвіяли їхні ілюзії.

За проголошення Української держави в червні 1941 р. лідери ОУН **Степан Бандера** та **Ярослав Стецько** були кинуті до концтабору, а бандерівці оголошені поза законом. Незважаючи на те, що послідовники Андрія Мельника лояльно ставилися до співробітництва з нацистським режимом, члени ОУН (621 чол.), насамперед мельниківці, які діяли в Києві та області, були розстріляні в Бабиному Яру.

Українські націоналісти прагнули використати співпрацю з німецьким вермахтом для створення українських збройних сил. Наслідком цього стало формування батальйонів «Нахтігаль», «Роланд», дивізії «Галичина», а під кінець війни — Української національної армії (УНА), очоленої колишнім генерал-хорунжим армії УНР П. Шандруком.

Багато людей ставали на шлях колабораціонізму вимушено. Самоврядні громади міст і сіл, прагнучи забезпечити громадянський лад, часто самі зверталися

¹ *Колабораціонізм* — співпраця мешканців окупованої країни з окупантами під час Другої світової війни.

Розгортання руху Опору в Україні

до авторитетних осіб і громадських діячів і просили їх погодитися виконувати обов'язки міських і сільських голів, членів управ. Нерідко окупанти усували чи й страчували місцевих голів за нехтування інтересами Третього рейху. Так, першого бургомістра м. Києва професора О. Оглобліна було знято з посади вже через місяць після призначення за надмірну пропаганду української національної культури, а його наступника — професора В. Багазія — через чотири місяці розстріляно в Бабиному Яру.

Певна частина мешканців України ввійшла до складу допоміжної поліції, але виконувала свої громадські обов'язки без скоєння злочинів. Були й такі, що запламували себе злочинами проти людства. Причинами виникнення колабораціонізму стали не лише стратегія виживання в умовах окупаційного режиму, антисемітизм, схильність до насильства, а й наслідки суспільного терору, розгорнутого в СРСР протягом 1930-х років: колективізація, голодомор, арешти та страти інтелігенції, депортації та терор проти західних українців напередодні війни, оголошення полонених червоноармійців зрадниками. Частина людей була дезорієнтована політикою співробітництва СРСР з нацистською Німеччиною протягом перших двох років Другої світової війни.

історичний факт

Згідно з даними нацистського командування та оцінками російських істориків, загальна чисельність представників народів СРСР, які входили до збройних формувань Німеччини (вермахт, війська СС, поліція) (1941), становила: росіян — понад 300 тис., українців — 250 тис., білорусів — 70 тис., латишів — 150 тис., естонців — 90 тис., литовців — 50 тис., народів Середньої Азії — майже 70 тис., Північного Кавказу та Закавказзя — до 115 тис., інших народів — до 30 тис. (майже 1,2 млн осіб).

2. Радянський партизанський і підпільний рух.

До середини 1942 р. партизанський рух перебував у дезорганізованому стані. Хоча при відступі Червоної армії на окупованій території залишилися 3500 партизанських загонів і диверсійних груп, у червні 1942 р. свою діяльність продовжували лише 22 загони. Із залишених на окупованій території 23 підпільних обкомів, 685 міських і районних підпільних комітетів, 4316 підпільних організацій і груп у різні періоди проявили себе лише 223 підпільні організації.

Створені при відступі партизанські загони, різноманітні підпільні групи залишилися бездіяльними, саморозпускалися або втікали в тил Червоної армії. Причин для цього було декілька. Насамперед низькі морально-вольові якості законспірованих працівників, більшість з яких могла успішно боротися лише з вигаданими ними ж самими «ворогами народу». Іншою причиною неспроможності радянського підпільного руху була відсутність фахової підготовки більшості залишених. Серед них не вистачало кваліфікованих командирів, військових фахівців: радистів, мінерів-підричників, шифрувальників, знавців конспірації. Ці загони та групи формувалися поспіхом, перед самим приходом ворога. Підготовка фахівців для роботи у ворожому тилу не велася, оскільки наступальна воєнна

Сидір Ковпак

Тимофій Строкач

доктрина, що домінувала в СРСР наприкінці 1930-х років, передбачала лише наступальну війну з ворогом на його ж території. Більше того, органи державної безпеки запідозрили прихильників підготовки партизанського руху на випадок війни навіть у підготовці до спроби збройного повалення сталінського режиму, яку вони нібито вели під виглядом приготувань до «малої війни в тилу ворога».

Тому влітку 1942 р. єдиною боездатною силою були партизанські загони **Олексія Федорова** — першого секретаря обкому Чернігівської області; **Сидора Ковпака** — голови Путивльського міськвиконкому (Сумська обл.), **Олександра Сабурова** — працівника органів НКВС і декілька інших, загальною чисельністю 4 тис. чоловік. Вони зосереджувалися переважно на півночі України в Чернігівській і Сумській областях під природним захистом лісної та заболоченої місцевості. Однак під тиском нацистських військ відступили в Брянські ліси, у Білорусію.

Критична ситуація на радянсько-німецькому фронті, яка складалася в 1942 р., змусила Й. Сталіна принципово змінити ставлення до партизанського руху. 30 травня 1942 р. при Ставці Верховного головнокомандування було створено Центральний штаб партизанського руху.

Незабаром розпочав роботу й Український штаб партизанського руху, очолений генералом **Тимофієм Строкачем**.

Наприкінці серпня 1942 р. О. Федоров, С. Ковпак і О. Сабуров були викликані до Москви, де отримали завдання перейти з Брянських лісів на Правобережжю України для розгортання там «усенародного партизанського руху». Тим часом сутність нацистського порядку відчули на собі мільйони мешканців України. До боротьби проти ворога активно приєднувалися безпартійні, оточенці, утікачі з німецьких таборів. Завдяки їм радянський рух Опору став набувати все ширшого розмаху й активніших форм.

У листопаді–грудні 1942 р. партизанські з'єднання С. Ковпака та О. Сабурова за 30 днів пройшли з боями 750 км теренами Правобережжя.

Партизанський загін переходить через р. Случ. Хмельницька обл.

В Україні до кінця 1942 р. вже діяли 5 партизанських з'єднань і майже 900 окремих загонів. Протягом наступного року партизанський рух перетворився на масову силу. Фактично радянський уряд створив ще одну армію, яка діяла в тилу ворога. Партизанські загони були переведені на регулярне забезпечення, а командирам виплачувалося грошове забезпечення як офіцерам регулярної армії. На партизанських аеродромах стали приземлятися літаки зі зброєю, амуніцією, продовольством, медикаментами.

Партизанські загоны укомплектовувалися військовими фахівцями та кваліфікованим командним складом.

Навесні 1943 р. партизани України отримали наказ переміститися в західні та південно-західні області для виведення з ладу найважливіших залізничних вузлів, мостів, ліній зв'язку. Відповідно до задумів радянського командування вони повинні були взяти участь у так званій «рейковій війні», розгорнутій напередодні Курської битви. Однак вирішальну роль у ній відіграли білоруські партизани.

історичний факт

За підрахунками німецьких істориків (*Г. Теске*), перевезення вантажів у райони боїв групи армій «Центр» скоротилося через дії українських партизанів лише на 5 %. Причиною цього стало порушення графіка постачання партизанам вибухівки. Тому свої акції на ділянках залізниці Ковель—Сарни—Коростень і Ковель—Шепетівка—Бердичів вони змогли провести вже після завершення Курської битви.

Друга половина 1943 р. стала періодом найширшого розгортання партизанського руху в Україні. За сучасними даними, до початку 1943 р. партизанський рух в Україні охоплював 9–12 тис. чоловік. За свого найбільшого піднесення (наприкінці 1943-го — на початку 1944 р.) він охоплював понад 50 тис. чоловік. Загалом у партизанських загонах і з'єднаннях за роки окупації воювали майже 180–250 тис. чоловік, у тому числі й ті, хто брав участь в русі Опору в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Майже третина з них загинула. У радянських партизанських загонах, які діяли в Україні, об'єдналися представники 62 національностей. Серед них: українці — 52 %, росіяни — 22 %, білоруси — 6 %, поляки — 2 %, євреї — 1 %.

3. Діяльність ОУН та УПА.

Напередодні Другої світової війни Організація українських націоналістів складалася з двох фракцій. Члени ОУН(м), які поклали певні надії на зближення з гітлерівцями, гуртувалися навколо А. Мельника. Чисельнішу й радикальнішу фракцію ОУН(б) очолював С. Бандера. Не відкидаючи можливості певної співпраці з гітлерівцями, бандерівці прагнули створити власну армію і державу.

Як відомо, Україна в німецьких планах розглядалася лише як життєвий простір для арійської раси. При цьому німецький абвер (військова розвідка) планував використати українських націоналістів для створення диверсійних загонів, які б діяли в радянському тилу. Саме з цією метою напередодні війни і були створені батальйони «Роланд» і «Нахтігаль» загальною чисельністю 700 чоловік, здебільшого з числа бандерівців. Степан Бандера вважав ці загоны ядром майбутньої української національної армії.

Різні підходи щодо майбутнього України уже в перші дні нацистської окупації призвели до конфлікту. 23 червня 1941 р. С. Бандера подав німецькому урядові меморандум, вимагаючи визнання українського національного руху рівноправним союзником у боротьбі з Радянським Союзом. Він зазначив, що Україну не задовольнить напівколоніальний статус, який отримали Хорватія та Словаччина.

Андрей Шептицький

Підкреслюючи, що вони — люди дії, бандерівці, не чекаючи відповіді на меморандум, вирішили проголосити Українську державу. 30 червня 1941 р. з благословення митрополита **Андрея Шептицького** в будинку товариства «Просвіта» на площі Ринок у Львові було проголошено незалежну Українську державу. На посаду прем'єр-міністра був обраний соратник С. Бандери — Ярослав Стецько.

Поставивши німецький уряд перед довершеним фактом проголошення Української держави, ОУН(б) розраховувала на те, що нацисти в умовах війни не підуть на конфронтацію з українцями. Однак через кілька днів гестапо заарештувало С. Бандеру та членів українського уряду. На допитах у Кракові українським лідерам пояснили, що «єдина людина, яка веде боротьбу, це — фюрер, а україн-

ських союзників не існує... у межах державно-правової термінології ми (нацисти. — *Авт.*) не союзники, ми — завойовники радянсько-російської території». Нацистська влада вимагала від С. Бандери скасування акта проголошення Української держави. У відповідь він заявив: «Державна самостійність України для обох сторін не підлягає дискусії». Зрозумівши, що українські націоналісти не поступляться, гітлерівці вдалися до застосування репресій. Степана Бандеру та його соратників кинули до концтабору Заксенхаузен. Батальйони «Нахтігаль» і «Роланд» розформували. Окупаційне командування отримало наказ заарештовувати бандерівців. Однак це не зупинило розгортання національного руху в Україні.

З перших днів війни бандерівці та мельниківці почали створювати невеликі похідні групи чисельністю 5–15 чоловік, які йшли вглиб України, маючи на меті втілення в життя українських національних державницьких ідеалів. Загалом число членів похідних груп становило 5–8 тис. чоловік. Між фракціями мельниківців і бандерівців виникло справжнє змагання за поширення впливу на українські землі. Згодом воно переростало навіть у збройну боротьбу, що призвело до взаємного послаблення. Бандерівці зуміли закріпитися в Галичині й Волині. Мельниківці утримували міцні позиції в Центральній і Східній Україні.

У Києві разом із місцевою інтелігенцією ОУН(м) на початку жовтня утворила Українську національну раду на чолі з професором *М. Величківським*. Висловлювалися сподівання, що вона як представницький орган зможе створити національний уряд. Отже, застосовуючи помірковану тактику, мельниківці також мали на меті відновлення незалежності України. Проте ця тактика призвела до того, що мельниківські організації стали поступово втрачати прихильників активної збройної боротьби.

Незважаючи на розрізненість дій обох фракцій, завдяки їхнім зусиллям протягом двох місяців було запроваджене українське самоврядування в одинадцятьох областях України. Міські громади засновували газети, загальна кількість яких досягла 115 найменувань. Деякі виходили великими накладками. Наприклад, мельниківське «Українське слово» в Києві мало наклад 50 тис. примірників. Німецька адміністрація, наштотхнувшись на високу активність цивільного місцевого самоврядування, почала застосовувати репресії. У вересні 1941 р. підрозділи СС стали активно заарештовувати й страчувати членів похідних груп ОУН(б).

Хоча мельниківці поводитися обережніше, вони теж були розгромлені. Найбільше потерпіла київська організація. Українці були вигнані з органів місцевого управління, поліції та преси.

Зазнавши поразки в справі проголошення незалежної Української держави, бандерівці з осені 1941 р. розпочали підготовку до повстання. Вони збирали зброю, продовольство, проводили навчання, здійснювали поодинокі напади на загоони нацистських карателів. Німецькі спецслужби повідомляли в Берлін, що пропаговані бандерівцями національні ідеї «становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні та в майбутньому». 25 листопада 1941 р. українські націоналісти (насамперед бандерівці) були оголошені німецькою владою поза законом. Таємна інструкція роз'яснювала, що «рух Бандери готує повстання в рейхскомісаріаті "Україна", метою якого є створення незалежної України». У ній зазначалося: «Усі активісти руху Бандери повинні бути негайно заарештовані й після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники». Однак і після цього бандерівці дотримувалися «тактики накопичення сил». Головним своїм ворогом вони вважали Москву, сподіваючись на зміну політики нацистів через невдачі, яких ті зазнали на фронті.

Відносний спокій у північно-західних областях порушили рейди радянських партизанів. Наприкінці 1942-го — на початку 1943 р. вони отримали завдання з Москви продемонструвати радянську присутність у краї, розгромити український і польський націоналістичні рухи, розпалити антинімецькі настрої серед місцевих жителів. Для досягнення цієї мети партизанські загоони нападали на нацистські гарнізони, поліцейські дільниці, підривали мости, пускали під укіс ешелони та швидко поверталися в білоруські ліси, провокуючи ворога на терор проти місцевих жителів. На Волині знову запалали села. Селяни, яким пощастило уникнути розстрілу, залишившись без даху над головою і засобів для існування, утікали до лісу. Туди ж тікали й поліцейські, які не бажали брати участь у терорі проти земляків. Усього на Волині протягом 1941–1944 рр. нацисти спалили 97 населених пунктів, більше, аніж у будь-якому іншому регіоні України.

Різка зміна ситуації спонукала місцевих провідників ОУН(б) перейти до створення озброєних загонів самооборони, незважаючи на те, що це суперечило інструкціям керівництва. У лютому 1943 р. на конференції ОУН(б) було прийнято рішення про виведення в ліси підрозділів української допоміжної поліції та перехід до відкритої збройної боротьби з окупантами. Того ж місяця бандерівські загоони самооборони атакували казарми поліції на півночі Рівненщини. У березні вони розгромили табори для військовополонених у Луцьку й Ковелі. У березні–квітні до створення партизанських загонів приступили й мельниківці. Від початку війни тут діяли також загоони «Поліської Січі» **Т. Бульби-Борвця**, які вважали себе збройними силами уряду УНР в еміграції та боролися одночасно проти німецьких гарнізонів і радянських партизанів.

Виникнення у Волинських лісах кількох партизанських формувань українських націоналістів привело до необхідності їх об'єднання. Однак коли бульбівці та мельниківці планували це об'єднання на паритетних засадах міжпартійного об'єднання, то бандерівці вимагали для себе повної монополії політичного керівництва. ОУН(б) вирішила провести об'єднання силовими методами. Перейменувавши в березні 1943 р. свої загоони на Українську повстанську армію (УПА), вони протягом липня–серпня 1943 р. оточили основні мельниківські та бульбівські формування, примушуючи їх улитися до лав УПА. Спроби опору придушувалися силою зброї. 47

4. Українська дивізія «Галичина».

Після поразки під Сталінградом німецька армія потребувала оновлення особового складу, а після втрати стратегічної ініціативи на фронті гітлерівська пропаганда представляла свої воєнні дії як війну не лише за інтереси Німеччини, а й за захист європейських народів від більшовицької загрози. У цьому зв'язку розпочалося формування національних військових частин, зокрема Російської визвольної армії (РВА) та дивізій з представників різних європейських народів (усього 21) під німецьким керівництвом.

Цю ідею, за винятком бандерівців, підтримали лідери всіх українських націоналістичних сил. Вони сподівалися, що українська дивізія «Галичина» після поразки Німеччини зможе стати ядром для формування української армії так само, як загони Українських січових стрільців після розпаду Австро-Угорської імперії. Однак не складно було передбачити, що після завершення Другої світової війни навіть не запламованим участю в гітлерівському терорі колаборантам не дозволять вести будь-яку діяльність, а тим більше військово-політичну.

Бандерівці були проти створення дивізії «Галичина», вважаючи що це перешкоджає залучати молодь до участі в боївках УПА. Не маючи змоги протистояти створенню дивізії, ОУН(б) вирішила скористатися її тренувальними центрами для бойового вишколу бійців і старшин УПА, які після навчання поверталися до її лав.

5. Діяльність ОУН та УПА в 1943–1944 рр.

Оскільки формування та боротьба вояків УПА відбувалися в умовах підпілля, нині важко визначити кількість учасників тогочасного національно-визвольного руху. Надійшли архівні документи ОУН та УПА, що збереглися на Заході. Вони засвідчують, що наприкінці 1943 р. УПА мала у своїх лавах майже 20 тис. вояків, а навесні 1944 р. їх було 25–30 тис. Оприлюднені архіви НКВС УРСР стверджують, що за період із лютого 1944-го до кінця грудня 1945 р. в ході боротьби з УПА було вбито 103 313 чоловік, 110 785 — затримано, 15 959 — заарештовано, 50 тис. чоловік «з'явилися з повинною». Зважаючи на прагнення керівників НКВС приписати собі особливі успіхи в «боротьбі з бандитизмом», реальна чисельність вояків УПА не перевищувала 100 тис. бійців. За весь час існування підпілля ОУН і УПА в цих формуваннях брали участь понад 400 тис. чоловік. Діяльність УПА влітку 1943 р. поширилася на Волинську, Рівненську, Житомирську області та Східне Поділля. На відміну від радянських партизанів УПА не мала державної підтримки й могла розраховувати лише на власні сили та підтримку народу. УПА визначала себе не як рух Опору, а як повстанський рух за створення незалежної Української держави. Тому вона вела бойові дії проти всіх, хто становив загрозу для української державності.

Розмах боротьби УПА проти фашистів продовжував наростати і в травні 1943 р. У бою з окупантами біля спаленого с. Кортеліси повстанці вбили командувача спецвідділів СА генерала В. Лютце. Занепокоєні такою активністю нацисти протягом липня–вересня 1943 р. провели одна за одною п'ять великих операцій, метою яких було знищення повстанців. У ході наймасштабнішої з них протягом червня–вересня було задіяно 10 тис. солдатів, літаки, танки, бронепозіди. Відомо, що протягом липня–вересня УПА витримала 74 бої, не рахуючи дрібних сутичок. У боях загинули 3 тис. німців і 6 тис. повстанців.

Одночасно з нацистами занепокоїлися антивізацією УПА і радянські керівники партизанського руху, які мали завдання тримати край під своїм контролем. Тому в липні 1943 р. партизанське з'єднання С. Ковпака пройшло рейдом із Білорусії до Карпат через Західну Україну в Бориславсько-Дрогобицький нафтовий басейн, який мав стратегічне значення для вермахту. У ході рейду партизани вживали каральних заходів проти «недружніх» сіл. Виконавши своє головне завдання, ковпаківці почали вести бої як із нацистськими силами, так і з українською самообороною. 4–6 серпня 1943 р. після поразки під Делятином С. Ковпак повернувся в ліси Білорусії із загonom, у якому залишилося 300 чоловік. Через наближення радянської армії німецька й українська сторони послабили протистояння, хоча сутички між ними тривали до закінчення окупації. Остання сутичка відбулася у вересні 1944 р. поблизу м. Коломиї.

В Україні діяла широка мережа підпільних організацій націоналістів. Вони однаково були поширені як у сільськогосподарських, так і в індустріальних областях. Це пояснюється тим, що в індустріальних районах жили вчорашні українські селяни, які мушили залишити працю на землі через політику колективізації та голодомор. Пам'ять про радянські репресії живила їхні антирадянські настрої, а німецька окупація зміцнювала їхнє національне самоусвідомлення.

історичний факт

Про високий рівень охоплення національними підпільними організаціями центру і сходу України свідчать такі цифри. На 5 березня 1944 р. німецькими спецслужбами було викрито 196 осередків ОУН із них: 46 – у Дніпропетровській області, 32 – у Київській, 30 – у Закарпатській, 19 – у Полтавській, 15 – у Рівненській і Житомирській, 9 – у Сталінській.

Українські повстанці змушені були воювати й на третьому фронті – проти польської Армії Крайової (АК). Її керівники прагнули взяти під контроль землі, утрачені польською державою в 1939 р. До розпалювання ворожнечі в Західній Україні були причетні й керівники АК, і провід ОУН та УПА. Обидві сторони вважали себе захисниками державних інтересів на західноукраїнських землях. Ворожнечу провокували також німецькі окупаційні власті, які набирали до загонів допоміжної поліції поляків для проведення каральних акцій проти українського мирного населення. Через це на Волині та в Галичині розпочалися взаємні терористичні акти, різанина, жертвами якої стали не лише військові повстанці, а й понад 100 тис. мирних жителів, як поляків, так і українців.

6. Еволюція світогляду ОУН.

Спілкуючись із представниками різних верств і регіонів України, українські націоналісти проймалися їхніми потребами, уявленнями, поглядами. У ході розгортання повстанського руху до лав УПА вливалися колишні офіцери та солдати радянської армії, мешканці Східної України, представники різних національностей. Переймаючись питаннями національного змісту й державності, вони не менше турбувалися вирішенням проблем загальнодемократичного й соціального характеру.

Потреба перегляду національної ідеології зумовила проведення *Третього надзвичайного великого збору ОУН(б)*, який відбувся **21–25 серпня 1943 р.** 4